

АНАЛОГІЯ І СКЛАДНІСТЬ РОЗВИТКУ МЕТАФІЗИЧНОГО МЕТОДУ

У статті розглядаються основні чинники формування і подальшого розвитку теорії аналогії суцього в традиції томізму. Продемонстровано складність питання внаслідок застосування теорії аналогії в схоластиці у логіко-семантичній, метафізичній та теологічній площинах.

Проблема застосування теорії аналогії в схоластичній метафізиці є дуже складною для дослідження, оскільки одразу стає помітною її багатоплановість. Дослідники томізму легко помічають, що до методу аналогії і Тома, і його послідовники звертаються комплексно, іноді ніби не бачачи, що відбувається змішування логічного та онтологічного порядку, - тобто те, проти чого вони начебто самі найбільше застерігали. Річ у тім, що у XIII ст. і в подальшому аналогія застосовується як у семантично-логічній, так і в онтологічній та теологічній сферах [1]. Функції, які метод аналогії виконував у кожній з цих відмінних галузей, дуже впливали одна на одну. Адже активізація дослідження аналогії в логіці середніх віків, безпосередньо пов'язана з вивченням термінів, які мають більше ніж одне значення, що поєднані у еквівокативний (двозначний) чи унівокативний (однозначний) спосіб, дуже швидко почала набувати теологічного і, відповідно, метафізичного значення.

Розвиток проблеми відбувався паралельно з поетапним зростанням впливу філософії Арістотеля на західноєвропейську середньовічну думку. Саме тому до XII ст. питання про аналогію були далеко не ключовими. Адже, загалом кажучи, уявлення мислителів раннього середньовіччя про аристотелівську логіку обмежувалися відомими з часів Боеція «Категоріями» та «Провитлумачення». Коментатори «Категорій» звертали особливу увагу на вступ до цього твору, де Арістотель вводить поділ між двозначними (однойменними) та однозначними (співіменними) поняттями. Граматичним відповідником двозначності є омонімія, однозначності - синонімія [2]. Цей стислий, але важливий вступ навіть отримав спеціальну назву - «Передкатегорії» (*Antepredicamenta*). Згодом коментар на поділ термінів у аристотелівському вступі стане невід'ємною

складовою схоластичних трактатів з логіки та метафізики.

Але відомим у схоластиці стане не подвійний (як у Арістотеля), а саме потрійний поділ термінів, де, крім однозначності та багатозначності (у сенсі софізму - двозначності), введено аналогію як третій спосіб упорядкування значень одного поняття. Дослідники зауважують, що причиною такої зміни стало ознайомлення європейських мислителів, починаючи з XII ст., із арабовими коментарями на логічні твори Арістотеля та його «Метафізику» [3]. Сам Арістотель у «Топіці» та «Метафізиці» згадує такі поняття, які не є ані однозначними, ані багатозначними (Тор., I, 15, 106a 9; II, 3, 110b 16-17; Met, Г, 2, 1003a 33-34; Z, 4, 1030a 34-35). Відомий коментатор аристотелівських творів Александр Афродисійський започаткував у своєму коментарі на «Топіку» традицію називати такі терміни «амфіболічними», себто двозначними. На відміну від загальноприйнятого в сучасній логіці уявлення, амфіболія тоді ще не чітко відокремлювалася від омонімії. Згодом у творах Аль-Фарабі, Аль-Газалі, Ібн-Сіні та Ібн-Рушда, латиномовні переклади яких з XII століття потрапляють у європейський філософський простір, амфіболічними термінами називаються багатозначні поняття, які позначають предикати, що впорядковані у дуже специфічний спосіб - «від первинного до вторинного». Такі уявлення особливо характерні для Аль-Газалі та Ібн-Сіні й отримують надзвичайну популярність у Європі в другій половині XII ст. [4]. Згодом у латиномовному переданні такий різновид приписування предикатів отримає специфічну й дуже часто вживану назву «*per prius et posterius*». Тома Аквінський буде користуватися вже саме цим терміном і практично ніколи не вживатиме термін «амфіболія» для позначення такого роду предикації. Проте цікаво,

що, крім досить адекватного з метафізичної точки зору терміна «від первинного до вторинного», у тому самому значенні Аквінат буде вживати й термін «аналогія», і поняття «навмисної багатозначності» (*aequivocatio a consilio*). Останнє уявлення, на відміну від «випадкової багатозначності» (*aequivocatio a casu*), має величезне теоретико-пізнавальне значення, бо надзвичайно вдало описує спосіб такого формування груп значень, яке здійснюється «у відношенні» до одного реального десигнату. Поділ на два типи багатозначності («випадкова» та «з розумування») увів Порфірій, а в Європі він набув поширення завдяки популяризації аристотелівської філософії Боецієм [5]. У «Коментарі на "Вступ до категорій" Порфірія» Боецій відрізняє поєднання десигнатів, які реально жодним чином не пов'язані між собою одним іменем (коли, скажімо, тварина, що гавкає, морська тварина та сузір'я називаються словом «пес» (*canis*), від того випадку, коли підставою для зведення реально відмінних між собою речей під одним іменем є певна інтенція того, хто вимовляє ім'я. Цей останній вид багатозначності й можна назвати «навмисною» («контрольованою») [6].

У такому випадку можна навести різні способи відношення між різними реальними десигнатами багатозначного терміна. По-перше, - це **подібність**, як у тому разі, коли поняття «тварина» вживається на початку «Категорій» Арістотеля для позначення реальної людської істоти та її зображення. Дослідники звертають увагу, що середньовічні логіки найімовірніше не знали, що грецьке слово *zoon*, яке вживає Арістотель, є справді полісемантичним (позначає як тварину, так і її зображення), і тому вважали, що підставою такого слововжитку є подібність між твариною та її зображенням, що, врешті, сама по собі не стосується полісемантичності, через яку виражається певна спільна «природа» і яка тому означає щось більше, ніж звичайна метафора. По-друге, багатозначність можна сприймати як «аналогію» у грецькому значенні цього терміна, тобто як **пропорційність**, подібність відношень. Згідно з давньою традицією грецький за походженням термін «аналогія» передавали латинськими поняттями «пропорція» чи «пропорційність». Останнє поняття означало подібність між відношеннями у загальному значенні. У цьому значенні найчастіше середньовічні філософи зверталися до прикладу зі словом «принцип» (*principium*), який можна застосовувати, наприклад, як одиничність у відношенні до числа, точку

у відношенні до лінії, джерело у відношенні до річки чи серце у відношенні до тварини. У всіх цих випадках іменник «принцип» не позначає якоїсь спільної природи і взагалі не може її позначувати, бо математичні об'єкти, річки, серця тощо належать до різних категорій (відповідно кількості та сутності). Проте такі відмінні речі можна звести під одним поняттям саме завдяки подібності відношень. Такий спосіб формування багатозначного поняття розвинувся саме у XIII ст., передусім у теологічному контексті, зокрема у Томи Аквінського (у творі «Про істину»). Згодом його називатимуть «аналогією пропорційності».

Проте Боецій знає і про інший яскравий приклад «навмисної еквивокації» при формуванні групи значень, який подибуємо в самого Арістотеля. Це приклад з прикметником «здоровий», що його у властивому значенні вживають стосовно реального здоров'я тварини, а у менш властивому - стосовно величезної кількості речей, які або є ознакою здоров'я (сеча, вигляд), або сприяють здоров'ю (їжа, прогулянка тощо), або перебувають ще в якомусь відношенні до реального здоров'я (1003a 33–1003b 5). Стагірит часто звертається до прикладів зі «здоровим» та «медичним», бо вони дуже добре ілюструють наявність лише одного властивого (первинного) значення, у різноманітному відношенні до якого перебувають численні аналогічні (вторинні) значення. Подібний різновид прикметників яскраво відрізняється від таких, які не потребують відношення (наприклад, «червоний» у сенсі кольору використовується практично однозначно). Крім того, як Боецій, так і інші коментатори Арістотеля помітили, що сам Стагірит іноді наводить їх як приклади того самого. Відповідно для першого було запропоновано назву багатозначності «від одного» (*ab uno*), а для останнього - «у відношенні до одного» (*ad unum*).

Якби питання застосування аналогії мало лише логічний вимір, воно не було б таким важливим. Річ у тім, що сам Арістотель вживає приклади зі «здоровим» та «медичним» на початку четвертої книги «Метафізики» для того, щоб проілюструвати можливість висловлення про суще: «Про суще йдеться в різних значеннях, але завжди у відношенні до чогось одного...» (1003a 33–1003b 5). Саме тому коментатори «Метафізики» розуміли, що вживання аналогічних термінів («від первинного до вторинного») має метафізичне значення. І головну роль у формуванні поняття про суще відіграла багато-

значність «у відношенні до одного» (*pros hen*). Деякі дослідники взагалі вважають, що Арістотель зміг сформулювати основні засади науки про суще як таке лише після того, як зрозумів фундаментальну метафізичну роль такого роду групування значень навколо одного («фокальне значення») [7]. Арабські коментатори Стагірита дуже добре розуміли цю фундаментальність, особливо з огляду на природне для них поєднання аристотелівських та неоплатонічних елементів. Тому разом з поширенням у Європі їхніх коментарів та філософських творів схоластицизм стверджується в уявленні про надзвичайну онтологічну (і, відповідно, теологічну) важливість аналогії.

Уже з 20-х років XIII ст. західноєвропейські теологи починають вживати термін «аналогія» у значенні «від первинного до вторинного», яке, як вже було сказано, поширюється в Європі завдяки арабомовним коментаторам Арістотеля. У 50-х роках цього ж століття нове тлумачення старого грецького терміна з'являється і у логічних творах. Поступово термін «аналогія» практично повністю замінюється терміном «амфіболія» та «двозначність» у латиномовних авторів. Це помічають уже у філософів початку століття, наприклад, у Александра з Гельса, який поєднує висловлення про суще від первинного до вторинного з багатозначністю та аналогією [8].

Ознайомлюючись дедалі більше зі спадщиною Арістотеля та Аверроеса у галузі метафізики, західноєвропейські філософи переконувалися, що давні уявлення про аналогію як про суто логічний метод, що базувалися ще на спадщині Боеція, слід суттєво розвинути, щоб застосувати його для правильного розуміння найголовнішого для метафізики уявлення про суще (*ens*). Поняття «навмисної багатозначності» тепер все частіше ототожнювалося з аналогією. Саме з XIII ст. аналогічні терміни почали сприйматися у значенні «від первинного до вторинного» як ряд відношень до первинного об'єкта. Таким чином, проблема аналогії у метафізиці XIII ст. стала своєрідним формулюванням одвічного питання про співвідношення єдиного та множинного.

У XIII ст. класичним стало вже згадуване уявлення про аналогію, як про серединний шлях між багатозначністю та однозначністю. Згодом саме це бачення положення аналогії як методу формування поняття і виявилось основним. Сформовано його було внаслідок ототожнення аналогії з «навмисною еквівокацією». Для тогочасних метафізиків дедалі переконливішим ста-

вало уявлення про те, що суще не може бути ані виключно багатозначним (оскільки передбачає якийсь спільне *ratio* для всіх своїх десигнатів), ані однозначним (оскільки речі причетні до цього поняття у неоднаковий спосіб, від первинного до вторинного).

Лишався тільки один крок, абсолютно природний для середньовічної філософії, який і було зроблено передовсім Томою Аквінським, — застосувати теорію аналогії в теології. Принаймні стосовно творчості Аквіната можна вважати, що саме теологічний вимір аналогії сущого є первинним у такому «багаторівневому» методі. Уявлення про Бога як про «Сущого» згідно з Його власним об'явленням (Вих. 3, 14) завжди супроводжувало середньовічних філософів і надихало їх у складній метафізичній діяльності. Так сталося і в цьому випадку — аналогія сущого отримала богословське значення. Як і у випадку серединного шляху між однозначністю і багатозначністю у метафізиці, аналогія сущого в теології дозволяє, відповідаючи на питання про те, як співвідносяться окремі суцї з єдиним буттям, уникнути крайнощів пантеїзму та плюралізму (який призводить до агностицизму). В першому випадку, як і в разі однозначності, Бог нічим не відрізнятиметься від речей, що є неприпустимим. У другому, як і у разі багатозначності, Бог буде абсолютно непізнаваний [9]. З точки зору розвитку християнського вчення, такий метод важко переоцінити, адже він дуже виразно окреслює той «серединний шлях» між крайніми еретичними положеннями, який так часто використовує християнська богословська думка. Так, свого часу християнське богослів'я змушене було визначитися між крайнощами аномейства та тритеїзму в тринітарному питанні, згодом — між крайнощами євтихіанства та несторіанства у питанні христологічному. Аналогія сущого в теології взагалі уможливіває позитивні судження про Абсолют.

Таким чином, стає зрозумілою складність дослідження теорії аналогії сущого. Досягнення логіки та семантики у XX ст. призвели до поширення досліджень саме логіко-лінгвістичного типу. Слід зауважити, що такі праці мають велике значення і не позбавлені актуальності. Адже йдеться про фундаментальні структури мовної діяльності людини, те, що Дж. Ф. Росе назвав «семантичним зараженням» (*semantic contagion*) [10]. Однак логічні дослідження не в змозі розкрити метафізичне значення і плідність методу аналогії сущого. Тим більше, що, гово-

рячи про філософію Томи Аквінського з точки зору логічного значення теорії аналогії, передусім звертають увагу на його твір «Про істину» (*De veritate*), у якому Аквінат дещо відхиляється від своїх уявлень про аналогію. Загалом Тома Аквінський помітно еволюціонував у своєму вченні про аналогію сушого. Дослідники зазначають, що коли для ранніх творів філософа (таких як «Коментар на "Сентенції" Петра Ломбардського», «Коментар на "Метафізику"») більш характерні аристотелівські елементи у вченні про аналогію, то для пізніших (таких як «Сума проти поган» та «Сума теології») - неоплатонічні. Тобто на початку свого філософування Аквінат для розвитку теорії аналогії сушого відштовхується головним чином від поняття про «багатозначність у відношенні до одного», яке має аристотелівське походження і буде називатися наступними поколіннями томістів «аналогією атрибуції». Проте внаслідок існування іншого, аристотелівсько-неоплатонічного виміру складного поняття аналогії - подібності відношення (того, що згодом томісти назвуть «аналогією пропорційності») - Тома надзвичайно збагачує теорію аналогії сушого через поєднання цих двох аспектів. Крім того, очевидний також і зв'язок доктрини аналогії сушого з ученням про партиципацію також платонівського походження.

Таким чином, термін *analogia* у Аквіната зберігає два аристотелівські значення: єдності пропорційності (що відповідає етимології) та єдності множини значень у відношенні до одного (що відповідає арабо-латинській традиції перекладу Арістотеля), яку згодом називатимуть аналогією атрибуції. Тому нічого дивного немає в тому, що у творах Аквіната термін «аналогія» вживається як стосовно аналогії пропорційності, так і аналогії атрибуції.

Згодом у томістичній традиції основою відмінностей між головними напрямками буде різне бачення відносного значення аналогії атрибуції та аналогії пропорційності. Буде сформовано три основні схеми томістичного вчення про аналогію сушого: Каєтана, Сильвестра Феррарського та Суареса. Загальною рисою більшості безпосередніх наступників Аквіната стане, на жаль, втрата аналогією її реальної підоснови і переведення її до рангу логічної схеми. Це пояснює зокрема те, чому логіко-семантичне дослідження аналогії сушого не може бути цілковито адекватним, а також і те, чому дискусії між томістами були настільки формальними і відірваними від реальності. Щоправда відомо, що до певної міри

це загальна риса пізньої схоластики. З метафізичної точки зору, до речі, цікава сама наявність у одній школі таких серйозних розбіжностей між інтерпретаціями однієї теорії. Звичайно, головним ускладненням для послідовників Аквіната стала розвинута скотистична теорія однозначності сушого, яка справила на них серйозний вплив. Цікаво, що кожен з напрямів томізму намагається подолати занадто сильну формалізацію у свій спосіб. Це у свою чергу також залежить від уявлення про роль теорії аналогії сушого.

Схема кардинала Каєтана є найбільш класичною і такою, що повторюється в більшості догматичних підручників. Аналогія для Каєтана передусім є пропорційністю. Хоча при цьому і віддається перевага аналогії пропорційності, проте філософ знає і аналогію атрибуції. Інша справа, що аналогія атрибуції, за Каєтаном, обов'язково зовнішня (*extrinseca*), тому не може бути використана для позначення відношень між єдністю та множинністю сушого. Внутрішньобуттєві відношення можна представити лише за допомогою аналогії пропорційності. Згодом критики помітять, що така позиція базується переважно на уявленнях Томи, які він виклав у творі «Про істину», а цей твір, як вже було сказано, можна вважати радше тимчасовим відступом Аквіната. Адже і в попередніх творах, і в наступних Тома використовує як центральний саме метод, споріднений «аналогії атрибуції».

Внаслідок цього Сильвестр Феррарський намагається відновити роль аналогії атрибуції, полемічно спрямовуючи свої твори проти каєтанівців, і навіть надати деяку перевагу аналогії атрибуції. При цьому Сильвестр та його послідовники намагалися продемонструвати, що до складу будь-якої аналогії входить градація і порядок відношення до одного первинного аналогату — реально і чисельно. В певному значенні ця теорія ближча до автентичного вчення Аквіната, ніж вчення Каєтана, але, переводячи дискусію на деякі непринципові питання, не розв'язує їх задовільно. Проблема цієї традиції полягає в тому, що Сильвестр намагається шукати автентичного Аквіната, виходячи з поділу, який застосував уже не сам Аквінат, а Каєтан, що зумовлює відповідну проблематику й відхід від первинного матеріалу.

Суарес став набагато послідовнішим і завзятішим критиком Каєтана, ніж Сильвестр. Цей оригінальний мислитель своєї доби інтерпретує тексти Аквіната у зовсім відмінний від Каєтана спосіб, хоча також перебуває під сильним впли-

вом доктрини про однозначність сушого Скота. Аналогія пропорційності для Суареса ніколи не є первинною, а навпаки - завжди базується на первинній подібності, яку можна передати лише через внутрішню (*intrinsic*) аналогію атрибутів.

Той факт, що впродовж століть у томістичній метафізиці про питання аналогії сушого було написано дуже багато і при цьому роль і структуру аналогії філософи бачили іноді зовсім порізно, непрямо може ще раз свідчити про аб-

солютну метафізичну засадничість такого способу формування поняття. Тобто принаймні для томізму теорія аналогії сушого - не просто один з аспектів, а базисна теорія метафізики. А той факт, що при цьому дана теорія надзвичайно плідно використовує аристотелівські та неоплатонічні елементи, свідчить про те, що для середньовічної схоластики поєднання цих двох основних традицій природне і плідне.

1. *Ashworth E. J.* Medieval Theories of Analogy // Stanford Encyclopedia of Philosophy, <http://plato.stanford.edu/entries/analogy-medieval/>.
2. *Аристотель.* Сочинения.- М.: Мысль, 1978.- Т. 2.- С. 53 (1а 1-15).
3. *Montagnes B.* La doctrine de l'analogie de l'être d'après Saint Thomas d'Aquin.- Louvain, Paris, 1963.- P. 24.
4. *Wolfson H. A.* The Amphibolous Terms in Aristotle, Arabic Philosophy and Maimonides // Harvard Theological Review.- 1938.- № 31.- P. 151-173.
5. *Krapiec M. A.* Teoria analogii bytu.- Lublin, 1993.- S. 299.
6. Див.: *Бозций.* Комментарий к Порфирию // «Утешение философией» и другие трактаты.- М.: Наука, 1990.- С. 19.
7. *Owen G. E. L.* Logic and Metaphysics in Some Earlier Works of Aristotle // Logic, Science and Dialectic: Collected Papers in Greek Philosophy / Ed. by Martha Nussbaum.- Ithaca: Cornell University Press, 1986.- P. 180-199.
8. *Ashworth E. J.* Вказ. праця.
9. *Deleuze G.* Seminar Session on Scholasticism and Spinoza. www.webdeleuze.com/html/TXT/ENG/140174.html.
10. *Ross J. F.* Portraying Analogy, <http://www.phil.upenn.edu/~jross/poranalogy.htm>.

Victor Kotusenko

ANALOGY AND COMPLEXITY OF THE DEVELOPMENT OF THE METAPHYSICAL METHOD

Present article contains the analysis of the main factors of the appearance and development of the theory of analogy of being in the thomistic tradition. The complexity of the issue due to the application of the analogy theory in Scholasticism in the domains of logic and semantics, metaphysics, and theology, is demonstrated.